

Radnička politika Hrvatske seljačke stranke 1921–1941.

Radnička politika Hrvatske seljačke stranke (HSS), odnosno Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), došla je osobito do izražaja posredstvom njenog instrumenta – Hrvatskog radničkog saveza (HRS), pa je vrijeme djelovanja toga saveza (koji je imao obilježja sindikalne organizacije), pod idejnim i političkim vodstvom HRSS-a (HSS-a), zaočružena cjelina radničke politike te najjače više-manje opozicione stranke u Hrvatskoj toga vremena. Zbog toga se u ovom prilogu razmatra radnička politika HRSS-a, odnosno od 1925. godine HSS-a, u razdoblju od 1921. do 1941. godine – od vremena osnivanja Hrvatskog radničkog saveza do prestanka njegova djelovanja u okviru organizacija Hrvatske seljačke stranke.¹ U tom je razdoblju ta radnička politika, baš zato što je bila institucionirana programom i djelovanjem Hrvatskog radničkog saveza, bila relativno značajan dio aktivnosti HRSS-a, a još više i izrazitije HSS-a, iako je, dakako, u pojedinim odsječcima toga vremena bila katkad više, a katkad manje istaknuta, dok u vremenu 1929–1935, zbog uvjeta šestojanuarskog režima, nije ni postojala.

Razdoblje djelovanja Hrvatskog radničkog saveza, kao organizacije u idejnom i političkom sklopu HRSS-ovskih (HSS-ovskih) organizacija, može se podijeliti u dvije osnovne etape, uglavnom ovisne o općim političkim i gotovo bi se moglo reći društvenim prilikama u kojima se razvijala sama Hrvatska (republikanska) seljačka stranka. Zato i postoje dvije osnovne etape radničke politike Hrvatske seljačke stranke. Prva etapa počinje osnutkom Hrvatskog radničkog saveza, odnosno preuzimanjem vodeće uloge HRSS-a u tom savezu (1921–1922. godine) i traje sve do šestojanuarske diktature, dakle do 1929. godine. To je bilo vrijeme kad je HRSS, odnosno HSS, pokazala pojačan interes za radničku klasu, prije svega u Zagrebu i nekim drugim mjestima Hrvatske, i umnogome razradila svoju radničku politiku podvrgavši je, dakako, svojim osnovnim programskim koncepcijama. U drugoj etapi, tj. od 1935. godine do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, Hrvatska seljačka stranka razvija vrlo široku aktivnost u Hrvatskoj i izvan nje na okupljanju radnika oko svog programa i tada dalje razrađuje svoju radničku politiku gradeći umnogome na postavkama do 1929. godine, ali, upravo zbog širine svoje aktivnosti i promijenjenih društveno-političkih uvjeta, daje toj politici nove dimenzije. I te dvije osnovne etape imaju svoje granične točke ovisne o općim političkim prilikama i položaju Hrvatske seljačke stranke. Svaka se od tih osnovnih etapa može podijeliti po tom kriteriju na po dvije

¹ Hrvatski radnički savez djeluje i u razdoblju 1941–1945, pod vodstvom ustaša i njihovih organa vlasti.

faze: prva — na vrijeme od 1921. do 1924, odnosno 1925. godine — kad je HRSS preuzela vodeću ulogu u Hrvatskom radničkom savezu i odredila njegovu programsku orijentaciju i djelovanje, pa dakle i svoju radničku politiku, u skladu sa svojim zahtjevima o oživotvorenju mirotvorne seljačke republike; u drugoj fazi te prve etape Hrvatska seljačka stranka (pridjevak republikanski odbacila je 1925. godine priznavši monarhiju i Vidovdanski ustav) usklađuje svoju radničku politiku s promijenjenim zahtjevima o uređenju društva u seljačkoj državi — što znači da napušta donekle širinu programa radničke politike koju je imala do tada; u prvoj fazi druge etape, tj. od 1935. do jeseni 1939. godine, HSS, razvijajući izrazito široku aktivnost na okupljanju radnika oko svog programa, sve očiglednije i beskompromisnije nastoji podvrći interese radničke klase svojim interesima tvrdeći da ta klasa nema posebnih ni političkih ni društvenih potreba; vrijeme od uspostave Banovine Hrvatske, tj. od jeseni 1939. godine do sloma Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine, u radničkoj politici Hrvatske seljačke stranke druga je faza te etape i razdoblje kad se zapravo sasvim legalno vodi antiradnička politika, a pomoću raznih mehanizama vlasti nastoji se kanalizirati političke, društvene i ekonomske akcije radničke klase u one okvire koje pruža tadašnji HRS-ov program, a to je u suštini podvrgavanje interesa radničke klase interesima nosilaca politike Hrvatske seljačke stranke — interesima buržoazije.

Prema tome, radnička politika Hrvatske (republikanske) seljačke stranke (promatrana prema djelovanju HRS-a) ima dvije osnovne etape određene političkim činiocima, što znači da je produkt opće političke situacije u kojoj se HSS nalazila, a te etape imaju po tome svoja posebna obilježja. Ta su posebna obilježja došla do izražaja i u fazama na koje se te dvije osnovne etape mogu podijeliti.

Ipak se u obje etape (pa dakle i u pojedinim fazama) može pratiti određeni kontinuitet, koji se ogleda u tome što je Hrvatska seljačka stranka nastojala otupiti klasnu borbu radnika i što je vodila antimarksističku radničku politiku (to znači, dakako, antikomunističku, ali je i socijaliste svrstavala u marksiste) s tim što je ta politika bila sve izražajnije u drugoj etapi (pogotovo pred njen kraj). Antimarksistička orijentacija u radničkoj politici imala je korijene u gledištu da je radnička klasa neznatan dio hrvatskog društva, pa prema tome ne smije i ne može imati neke zasebne ni političke, ni društvene, ni ekonomske interese jer bi se tako narušilo jedinstvo hrvatskog naroda. Takvo je gledište nastalo zbog marksističkih utjecaja prvenstveno među radnicima, pa i u društvu, a oni su ugrožavali održanje tadašnjeg društva i poretka u njemu. Doduše, na početku toga razdoblja to je bila zapravo samo ideologija neprihvatljiva svim građanskim strankama i režimu, a pred kraj razdoblja ne više samo ideologija nego i stvarna snaga. Premda je Hrvatska seljačka stranka u cijelom tome razdoblju 1921—1941. godine zastupala tzv. »antikapitalistički stav«, kao dio svoje programatske orijentacije, ona se nije opredijelila za ukidanje kapitalističkog društvenog sistema nego za njegovo ublažavanje, odnosno za to da ona, Hrvatska seljačka stranka, kontrolira njegove tokove. Ističući princip privatnog vlasništva, ona se samo zalagala za ograničenje velikog kapitala i njegovo podvrgavanje svojim interesima. Napad na privatno vlasništvo, bilo u obliku programske opredijeljenosti bilo u obliku

prave klasne borbe, za nju je bio ne samo neprihvatljiv nego je značio rušenje temelja društva i hrvatskog naroda čijim se predstavnikom smatrala. Kako su marksistički utjecaji dolazili do izražaja u društvu djelovanjem Komunističke partije i organizacija pod njenim utjecajem, te socijalista — HSS je u njima gledala u prvom redu ideološke a zatim i političke protivnike. Komunistička partija, bez obzira na to što je u tome razdoblju bila u ilegalnosti, postepeno je sve više stjecala utjecaj u društvu, a među radnicima je to najbolje legalno dolazilo do izražaja posredstvom popularnih Nezavisnih sindikata, a zatim, nakon njihove zabrane, odnosno od polovice tridesetih godina, posredstvom Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ). Socijalisti u Hrvatskoj nisu bili značajnija politička ni društvena snaga, ali su u borbi protiv komunističkih utjecaja uvijek služili HSS-u kao primjer negativnosti marksističke ideologije. HSS ih je uz to smatrala gotovo u cijelom tome razdoblju i agentima beogradskog režima. Zbog toga je Hrvatska seljačka stranka i institucionalizirala svoju radničku politiku u Hrvatskom radničkom savezu i pomoću njega borila se za utjecaj među radnicima, a protiv marksističkih, komunističkih utjecaja, kao i socijalističkih, reformističkih, nastojeći da otrupi klasnu radničku borbu i podvrgne je svojim interesima. HRS je, naime, imao poslužiti i služio je kao najpogodnija organizacija za takvu politiku, u suštini antiradničku — i po programatskim koncepcijama i po praktičnim posljedicama — bez obzira na to što u prvoj etapi svi ti njezini atributi nisu uvijek dolazili do izražaja i što je HRS ponegdje donekle poboljšao položaj radnika.

Radnička je politika Hrvatske seljačke stranke bila odraz političkih prilika u kojima se sama stranka razvijala i čak određena tim prilikama u svom formalnom izgledu, a bila je uvjetovana potrebom da se radnička klasa okupi oko programa stranke i samim tim otrgne u prvom redu od komunističkih utjecaja i podvrgne interesima te stranke i njezinih glavnih predstavnika.

U ovom prilogu, koji je nastao na temelju istraživanja programa i djelatnosti Hrvatskog radničkog saveza, prikazom programa i djelatnosti te organizacije, iznijet ću osnovne postavke radničke politike Hrvatske (republikanske) seljačke stranke u spomenutim temeljnim etapama.²

I

Prvu etapu, dakle vrijeme od 1921. do 1929. godine, obilježava, što se tiče radničke politike Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, postepeno jačanje shvaćanja da je radnička klasa onaj dio društva na koji se mora također obratiti pažnja zbog marksističke opasnosti (jer su joj radnici najizloženiji) i što ta klasa, u određenim političkim trenucima (prije svega izborima), pogotovo u gradovima, može imati značajnu ulogu, te nakon toga razrada programa za radnike i njegova primjena u okvi-

² To je disertacija pod naslovom Hrvatski radnički savez 1935—1941. — obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu; u njoj je obrađeno i djelovanje saveza od 1921. do 1935. godine. Zbog toga je taj prilog zapravo sintetizirani sadržaj ili rezime tih istraživanja.

rima opće političke djelatnosti te stranke. U prvoj fazi te etape HRSS počinje obraćati pažnju i programu za radnike, razrađuje ga u skladu sa zahtjevima o mirotvornoj seljačkoj republici i primjenjuje tek u nekim mjestima Hrvatske — to je vrijeme od 1921, odnosno 1922. do 1924, odnosno 1925. godine. Druga faza donekle se razlikuje po programatskim koncepcijama jer su one sada razradene u ovisnosti o zahtjevu uspostavljanja seljačke države, a praktična djelatnost ostaje uglavnom ista.

Čini se da je Hrvatska republikanska seljačka stranka počela obraćati pažnju na političko značenje radničke klase tek u vezi s izborima za gradsko zastupstvo u Zagrebu, u kasnu jesen 1921. godine. Kako je bila više-manje kičma Hrvatskog bloka u koji je ušao i Hrvatski radnički savez — organizacija koju su u prvoj polovici te godine osnovali pravaši (iz Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava) — ubrzo je našla i mogućnosti da posredstvom toga saveza ostvari svoj interes za radničku klasu i usmjeri ga u okvire svoje politike. To se zbilo u ožujku 1922. godine, pa od tada programska orijentacija HRS-a i njegova aktivnost ovise o Hrvatskoj (republikanskoj) seljačkoj stranci.³

Polazeći tada od svog zahtjeva o uspostavi mirotvorne seljačke republike na temeljima »čovječnosti, pravde, jednakosti, slobode i bratstva«, HRSS je zamislila i svoju radničku politiku — ne samo program za radničku klasu uopće i antimarksističku orijentaciju tog programa nego i djelatnost (svakodnevnu i dugoročnu). Tako je HRSS odredila svoj maksimalni i minimalni program za radničku klasu, a ti su se programi međusobno prožimali i dopunjavali — uvijek usmjereni na to da se radničke akcije kanaliziraju i antimarksistički orijentiraju.

Po maksimalnom programu radnička se klasa (kojoj se tada priznavalo da je važan faktor u društvu očito iz demagoških razloga) imala uključiti u oživotvorenje mirotvorne seljačke republike, vodeći »klasnu borbu« protiv kapitalističkog sistema (ali više-manje za njegovu promjenu, a ne za njegovu korjenitu izmjenu kao društvenog sistema, jer je privatno vlasništvo i dalje imalo biti osnova društva). Ta »klasna borba« nije ni zamišljena kao borba radničke klase s buržoazijom kao klasnim protivnikom nego kao sudjelovanje radničke klase, dijela hrvatskog naroda, u borbi toga naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje, jer kapitalizam uništava narod i politički i socijalno. Takva uloga radničke klase isključivala bi bilo kakvu diktaturu, a da se o revolucionarnim metodama borbe ni ne govori (a kamoli o revoluciji), pogotovo diktaturu proletarijata — iz čega je slijedio antimarksistički stav kao programsko određenje. Promjena kapitalističkog sistema imala bi se izvesti organiziranjem zadrugarstva, jer bi se tako kapitalistička eksploatacija ne samo ograničila nego i kontro-

³ Opće političke prilike i prilike u sindikalnom pokretu toga vremena obrađene su, uglavnom, na osnovi literature. Npr. *H. Matković*, Hrvatska zajednica, *Istoriya XX veka*, V/1963, 78—97; *Isti*, Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature, *JiC*, 4/1969, 148—153; *Isti*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972; *B. Gligorijević*, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970; Pregled SKJ, Beograd 1963; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1968; *F. Culinović*, Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961; 50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, Beograd 1969; *J. Cazi*, Nezavisni sindikati, Zagreb, I 1962, II 1964. i III (u dva sveska) 1967.

lirala djelovanjem zadruga i drugih udruženja hrvatskog naroda, za radništvo posebno utjecajem njegove strukovne organizacije — Hrvatskog radničkog saveza. Pri tom se inzistiralo na ustaljenim načinima borbe, dakle borbi za zakonsko ostvarenje takvih ciljeva, što je sve u suštini, bez obzira na izvjesnu širinu tog programa, za radnike značilo otupljivanje klasne borbe u ime većih ciljeva — ostvarenja mirotvorne seljačke republike. Naime, tada je »klasna borba« bila samo jedna od parola za političko okupljanje radnika oko programa HRSS-a, iako se nije posebno zahtijevalo da radnici i politički pripadaju toj stranci.

Antimarksistički stav u programatskim odrednicama radničke politike HRSS-a tada nije dolazio do izražaja samo u idejama o promjenama kapitalističkog sistema nego i u interpretaciji internacionalizma. Po koncepcijama HRSS-a, radnici u Hrvatskoj imaju biti svjesni svoje pripadnosti radničkoj klasi cijelog svijeta i koristiti se njezinim rezultatima, ali taj osjećaj pripadnosti međunarodnoj radničkoj klasi dolazi tek nakon osjećaja pripadnosti hrvatskom narodu čiji je jedini predstavnik Hrvatska seljačka republikanska stranka. I shvaćanje internacionalizma (koje je tada jedino i došlo do izražaja i takvo kakvo je ovdje izneseno za čitavo vrijeme djelovanja Hrvatskog radničkog saveza) bilo je zapravo višemanoje parola za približavanje radničkoj klasi. Uvjetovano je bilo prije svega opredjeljenjem za politiku HRSS-a koji se smatrao jedinim predstavnikom hrvatskog naroda.

Prema tome, maksimalni program za radnike, koji je formulirala Hrvatska republikanska seljačka stranka, inzistirao je na tome da se i radnička klasa priključi borbi za ostvarenje mirotvorne seljačke republike pod njenim vodstvom, pa su zahtjevi i recepti za »klasnu borbu« radničke klase bili samo parola za okupljanje radnika. No, i takav kakav je ovdje izložen maksimalni program nije se više doslovce ponavljao nikad kasnije, iako su i dalje ostale postavke o tome da se hrvatski radnici moraju priključiti borbi koju vodi ta stranka, ali se pri tom govorilo o radnicima samo kao o dijelu hrvatskog naroda, a ne kao o klasi.

Minimalni program za radnike značio je postizavanje boljih radnih i materijalnih uvjeta pomoću strukovne organizacije, ali su metode za njegovu provedbu odredile postavke iz maksimalnog programa. Zbog toga je i štrajk bio krajnje sredstvo za poboljšanje ekonomskih i radnih uvjeta radničke klase. Svakodnevna primjena toga programa bila je moguća samo pregovorima i dogovorima s poslodavcima, što je također dakako značilo otupljivanje klasne borbe radnika i pokazivalo pravu suštinu maksimalnog programa.

U drugoj fazi te prve etape krajnjem cilju Hrvatske seljačke stranke — ostvarenju seljačke države — prilagođena je i radnička politika, s tim što je promjena u domeni radničke politike došla prije nego što se stranka odrekla pridjevka republikanski. Naime, već 1924. godine HRSS odriče radničkoj klasi pravo i status »samostalnog faktora«, odnosno važnog dijela hrvatskog naroda, i ističe da su radnici samo neznatan dio hrvatskog naroda, pa zato i nemaju neke posebne političke interese nego se moraju politički uklopiti u Hrvatsku seljačku stranku. Prema tome, u toj fazi gotovo i nema maksimalnog programa za radnike, jer taj će ostvariti sama Hrvatska seljačka stranka, pa je ideja o »klasnoj borbi«, koja se i u toj

fazi upotrebljava, još više samo parola za prodiranje među radnike. Hrvatska seljačka stranka u to vrijeme ističe sve manje socijalni program a sve se više orijentira na političku borbu s beogradskim režimom, pa i kad se govori o promjeni kapitalističkog sistema misli se na ublažavanje njegovih suprotnosti u čemu bi i hrvatski radnici imali sudjelovati svojim strukovnim zahtjevima o poboljšanju ekonomskih i radnih uvjeta. Tako se maksimalni i minimalni program sve više spajaju, s tim što se u toj fazi još oštrije inzistira na antimarksističkom stavu, prije svega anti-komunističkom. Nema više ni govora o internacionalizmu, ali je anti-komunistički stav sadržan već u inzistiraju da radnici imaju isključivo prihvaćati politiku HSS-a i u odbijanju bilo kakve zajedničke akcije, npr. s Nezavisnim sindikatima koji su jedini i nudili suradnju.⁴

Razlike između prve i druge faze u tome razdoblju 1921—1929. u programatskim koncepcijama su u nijansama, ali je ipak u prvoj fazi i radnička politika imala izvjesnu širinu, barem u priznavanju (i takvom kakvo je prikazano) radničkoj klasi da je važan faktor hrvatskog naroda, a dopuštala je i određenu zainteresiranost i hrvatskih radnika za probleme radnika u drugim zemljama (prije svega u Sovjetskoj Rusiji).

Praktična primjena tih programatskih koncepcija, pogotovo maksimalnog programa iz prve faze, bila je već ograničena i samim tim koncepcijama i minimalnim programom. Maksimalni je program imao služiti samo za političko okupljanje radnika oko programa Hrvatske seljačke stranke, dok se minimalni nije razlikovao u svojim ciljevima i metodi primjene od drugih programa sindikalnih organizacija, u prvom redu socijalistički orijentiranog Općeg radničkog saveza ili od 1925. godine Ujedinjenog radničkog saveza. Dakle uz subjektivni faktor, tj. uz to da se HRSS, odnosno HSS nije ni mislila angažirati na pokretanje radnika u klasnu borbu posredstvom strukovne organizacije, minimalni je program teško dolazio do izražaja u okupljanju radnika, jer su uz socijalistički Opći radnički savez ili Ujedinjeni radnički sindikalni savez vrlo djelotvorni bili Nezavisni sindikati koji su vodili istinsku borbu za poboljšanje ekonomskih interesa radnika. Kako su programatskim koncepcijama bile prilagođene i organizaciona struktura i raširenost Hrvatskog radničkog saveza, a cijela se njegova djelatnost odvijala pod patronatom Hrvatske seljačke stranke (od izdavanja lista *Hrvatski radnik* do održavanja skupština i biranja članova upravnih organa saveza), razumljivo je da HRSS, odnosno HSS, nije u toj prvoj etapi postigla značajnije uspjehe i rezultate u okupljanju radnika i vodenju njihovih akcija. Može se reći da je ta stranka u toj prvoj etapi tek razrađivala svoje koncepcije o okupljanju radničke klase, ali da se u praktičnoj primjeni tih koncepcija nije mnogo angažirala, čini se, zato što još uvijek nije shvaćala, odnosno uzimala u obzir, političko i društveno značenje radničke klase kao dijela hrvatskog društva.

To dovoljno potvrđuje podatak da Hrvatski radnički savez nije imao u toj prvoj etapi nikad više od 4000 članova (mada se broj članova, dakako, mijenjao), i to u Zagrebu, Slavanskom Brodu, Oroslaviju, Dugoj Resi, Koprivnici, Pakracu, Gračacu, Savskom Marofu, Splitu i nekim drugim

⁴ Programatske koncepcije radničke politike Hrvatske seljačke stranke u toj prvoj etapi obrađene su uglavnom na temelju listova *Hrvatski radnik* (1922—1929), *Slobodni dom* (1921—1929), *Narodni val* (1927—1929).

mjestima Hrvatske. I to je postigao više-manje u drugoj fazi te prve etape, dakle nakon nekoliko godina djelovanja. Osim Zagreba i nekih mjesta u Hrvatskom zagorju, HRS se teško probijao među radnike, i to ne zbog svog programa nego najviše zato što je njegova aktivnost u zaštiti radničkih materijalnih i radnih uvjeta bila minimalna i nije obećavala neke rezultate. Hrvatski radnički savez vodio je u usporedbi s drugim sindikalnim organizacijama, pogotovo s Nezavisnim sindikatima, mnogo manji broj i tarifnih i štrajkaških akcija, a da se o drugima i ne govori. Po svemu tome, taj savez u prvoj etapi ne predstavlja značajniju organizaciju u sindikalnom pokretu.

Gotovo da se više radilo na političkoj mobilizaciji radnika i to pomoću glasila *Hrvatski radnik*, koji je bio organ Hrvatskog radničkog saveza, ali su ga uređivali pripadnici stranke ili mu diktirali način pisanja. Uz to se na HRSS-ovskim, odnosno HSS-ovskim, ili HRS-ovim skupštinama iznosio program za radnike, a prava politička mobilizacija vršila se u vrijeme izbora bilo za gradska zastupstva (prvenstveno u Zagrebu) bilo u doba skupštinskih izbora, kad je na listi HRSS-a, pogotovo na listi HSS-a, uvijek bio i predstavnik Hrvatskog radničkog saveza (član upravnog odbora, a ne obični radnik ili član).

Antimarksistički stav u praksi je do 1924, odnosno 1925. godine, i to, dakako, antikomunistički, dolazio manje do izražaja nego nakon toga vremena pa do kraja prve etape. Uzrok je bio taj što su programatske koncepcije ipak dopuštale svojevrstu toleranciju drugih struja u sindikalnom pokretu, a i prodor među radnike nije naročito jak, pa nije izazvao jače suprotstavljanje. Komunistička je partija posredstvom Nezavisnih sindikata zastupala stav o nužnosti jedinstvenih akcija radnika protiv nastupanja kapitala, pa je i na HRS gledala kao na organizaciju u kojoj se ipak okupljaju radnici. Osim toga shvaćala je i nužnost borbe za nacionalno oslobođenje, pa je, doduše, razlikovala vodstvo HRS-a od radnika, njegovih članova, i nije taj savez posve negativno ocjenjivala, kao socijalisti. Hrvatski radnički savez u to vrijeme i nije bio isključiva organizacija koja ne samo da ne želi nego i odbija bilo kakav oblik suradnje. Zbog toga se i moglo dogoditi da je HRS, što zapravo znači HRSS, bio za to da se odmah ne odbija suradnja s Nezavisnim sindikatima u vezi s organiziranjem pomoći gladnima u Rusiji 1922. godine, u vrijeme štrajka u Tvornici vagona u Slavskom Brodu 1923. godine, u povodu protestnog štrajka zbog zločina »Orjune« 1924. godine. U tim se prilikama HRS distancirao od komunista, ali ih nije frontalno napadao. Bez obzira na to što su na kraju i te akcije pokazale da HRSS nije raspoložena za suradnju s komunistima, pa su one potvrdile i njezin antikomunistički stav, više nikad nije došlo do suradnje ni u takvom obliku HRS-ova vodstva s komunistima. Antikomunistički stav dolazio je i tada, a još više nakon 1925. godine, do izražaja u vođenju tarifnih i štrajkaških akcija (mada je HRS do 1925. godine vodio više tarifnih i štrajkaških akcija nego nakon te godine), u biranju radničkih povjerenika, jer su se tako također pridobivali radnici za program HRSS-a, odnosno HSS-a. Od 1925. godine nema više ni govora o bilo kakvim mogućnostima suradnje s komunistima.

Odbojan i neprijateljski stav HRS je imao također i prema socijalistima u Općem radničkom savezu, a od 1925. godine i prema Ujedinjenom rad-

ničkom sindikalnom savezu. Tome su pridonijeli i sami socijalisti koji su smatrali HRS antiradničkom organizacijom (ali više zato što su mislili da su oni jedini predstavnici radnika). Po njima HRS nije imao ni pravo egzistiranja među radnicima. Zato su — a HRS je doduše svoje prve akcije i pokušavao izvesti među radnicima koji su bili organizirani u Općem radničkom savezu — i sukobi u praksi izbijali gotovo od samog početka djelovanja HRS-a. Ni ti sukobi nisu bili do 1925. godine tako izražajni, kao nakon nje. Vodstvo Hrvatskog radničkog saveza smatralo je Opći radnički savez i socijaliste uopće agentima beogradskog režima, pa prema tome i direktnim protivnicima hrvatskog naroda, a ne samo radnika.

Dakle, radnička politika Hrvatske (republikanske) seljačke stranke u joj prvom etapu najprije se programatski određuje i počinje se primjenjivati u praksi. Pri tome maksimalni program služi uglavnom za političku mobilizaciju radnika oko programa stranke, a primjena minimalnog programa pokazuje da takva politika treba odvući radnike od marksističkih utjecaja i njihove zahtjeve za poboljšanje radnih i materijalnih uvjeta svesti na mirno rješenje sporova iz proizvodnih odnosa.⁵

II

U drugom etapu radnička politika Hrvatske seljačke stranke izrazito je dinamična, bilo da je riječ o političkoj mobilizaciji radnika oko programa stranke bilo o svakodnevnoj strukovnoj djelatnosti. Tome su pridonijeli najprije pojačana aktivnost Hrvatske seljačke stranke na okupljanju svih društvenih slojeva a zatim promijenjeni uvjeti i u političkom životu i u sindikalnom pokretu. Može se reći da je razdoblje 1935—1941. doba sve jače polarizacije političkih snaga, a pogotovo se to osjetilo u radničkom pokretu. Komunistička partija i njezine organizacije (prvenstveno Ujedinjeni radnički sindikalni savez — koji su komunisti osvojili nakon zabrane rada Nezavisnim sindikatima) sve su više ona snaga koja daje osnovni ton radničkom pokretu: socijalisti su izgubili ili sve brže gube pozicije u Hrvatskoj. Tako se Hrvatska seljačka stranka, u borbi za utjecaj na radnike, našla u direktnoj konfrontaciji s Komunističkom partijom i njezinim organizacijama, a opasnost od komunističkih utjecaja širi se sve jače i u društvu uopće. Takve su značajke razvoja radničkog pokreta na početku te etape samo tendencija, ali pred kraj razdoblja one daju sve više pravu sliku tadašnje situacije. To, ukratko, znači da se Hrvatska seljačka stranka u svom nastupanju u sve društvene slojeve nakon petomajskih izbora 1935. godine odlučila i za zadobivanje jačih pozicija i među radnicima, a na tom su joj putu glavna smetnja bili Komunistička partija i njezini sindikati, komunistička ideologija i praksa.⁶

⁵ Djelatnost Hrvatskog radničkog saveza, odnosno praktične akcije Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, u to vrijeme obrađene su na temelju istih listova i lista *Organizovani radnik* (koji su tada izdavali komunisti), *Crvena zastava* (koju su izdavali socijalisti), *Radnički glasnik* (takoder u izdanju socijalista) i nekih dokumenata u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHPRPH) u fondu HRS i u nekim zbir-kama — npr. Strajkovi.

⁶ I ovdje su opće političke prilike i prilike u sindikalnom pokretu obrađene uglavnom na osnovi literature: npr. *Lj. Boban*, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965; T.

Zato i ne začuđuje to što se od samog početka strankina nastupanja među radnicima velika pažnja posvećuje političkoj mobilizaciji u Hrvatskoj i izvan nje čemu je imala poslužiti razrada programa Hrvatskog radničkog saveza. No, kako je iskustvo pokazalo da na mobilizaciji radnika treba raditi i praktičnom primjenom toga programa, Hrvatska seljačka stranka (dakako pomoću HRS-a, koji je sastavni dio njezinih organizacija) razvija i veliku djelatnost u vođenju tarifnih i štrajkaških akcija i pri tom vodi oštru beskompromisnu borbu s komunističkim snagama a dijelom i sa socijalističkim (koje, doduše, postoje ali su bez naročitog utjecaja).

Već od same obnove Hrvatskog radničkog saveza u drugoj polovici 1935. godine (akcija za obnovu počela je nešto ranije) nedvosmislena je njegova idejna i politička opredijeljenost za Hrvatsku seljačku stranku iz čega je slijedio programatski stav da je i za radnike najvažnija borba koju vodi stranka za političko (nacionalno) oslobođenje Hrvatske. Magična formula za rješenje i radničkih pitanja postaje »nacionalna sloboda i socijalna pravda« — parola koja mnogo obećava ali ništa ne precizira. S njom u skladu izrađen je i HRS-ov program i odvijala se njegova djelatnost, dakle radnička politika stranke. Dok program nije u cijeloj toj etapi bio podvrgnut promjenama (iako se uvijek pisalo o trenutačnim ciljevima HRS-a) nego se samo dograđivao, praktična se djelatnost izmijenila utoliko što je u razdoblju nakon jeseni 1939. do sloma Kraljevine Jugoslavije još dinamičnija jer sada ima iza sebe organe vlasti.

Formula »nacionalna sloboda i socijalna pravda« značila je da radnička politika Hrvatske seljačke stranke ima političke, socijalne, ekonomske i kulturne odrednice, dakle sastojala se po programatskim koncepcijama od političkog, socijalnog, ekonomskog i kulturnog programa. U tom je sklopu politički program bio ishodište svih drugih programa, on ih je osmišljivao i određivao. Prema tome, i u toj etapi išlo se prvenstveno za političkom mobilizacijom radnika i čak više od toga: ekonomski zahtjevi i uopće socijalni još su više dolazili u drugi plan nego u prvoj etapi. Socijalni je program bio neka nada za radnike, a ostvarit će se tek u politički slobodnoj Hrvatskoj — no kad je, po ocjeni same stranke, do toga donekle došlo, dakle nakon uspostave Banovine Hrvatske, primjena socijalnog programa, pa i on sam, pokazali su svoju antiradničku usmjerenost. Politički je program u prvi plan isticao da radnici u Hrvatskoj nemaju vlastitih klasnih interesa, jer i nisu klasa nego neznatan dio hrvatskog naroda. Dopuštalo se da radnici imaju posebne ekonomske interese, do čega je došlo zato što su silom pretvoreni iz seljaka u proletere, pa je, dakle, rješenje za tu situaciju u vraćanju radnika u seljački status ili barem u osiguranju posjedovanja kućice, vrta i zajamčenoj plaći za »život dostojan čovjeka«. Takve su ocjene nastale na temelju procjena da su radnici

Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969; *Isti*, O stvaranju Bloka narodnog sporazuma (Prilog izučavanju odnosa između građanskih opozicionih grupa u Jugoslaviji 1935—1937. godine), *Istorija XX veka*, VI/1964, 245—301; *I. Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb 1972; *B. Janjatović*, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ, CSP, I-II/1969, 7—54 i I/1970, 105—134; *Ista*, KPJ i sindikati u Hrvatskoj u razdoblju 1929—1941, *Naše teme*, 7/1969, 1154—1171; *Ista*, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u vrijeme održavanja V zemaljske konferencije KPJ, Zbornik Peta zemaljska konferencija KPJ, Zagreb 1972. V. i bilj. 4.

zanemarlivi dio hrvatskog naroda, koji je u većini seljački, a kako su radnici postali od seljaka ne smiju nikada izgubiti osjećaj pripadnosti hrvatskom seljačkom narodu. Zbog istog porijekla, radnik i seljak imaju iste interese izražene u jedinstvenoj nacionalnoj svijesti: nacionalni su interesi prvenstveni i onda kad se još vodi borba za njihovo ostvarenje i kad su već realizirani. Zato su nacionalni interesi pretpostavka postojanja i socijalnih i ekonomskih i kulturnih interesa, a budući da sve te interese, prije svega nacionalne, ugrožava kapitalistički sistem, i to strani krupni kapital, izlaz je u stvaranju vlastite slobodne nacionalne države. Sve je, dakle, određeno nacionalnom potlačenošću hrvatskog naroda. Glavni je neprijatelj »jugofašizam« i marksizam zato što su za industrijalizaciju hrvatskog društva, koje nema vlastita krupnog kapitala, pa je »jugofašizam« (beogradski režim) predao Hrvatsku u ruke krupnom kapitalu i to stranom. Vlastita nacionalna država, kao izlaz iz te situacije, bit će uređena na temeljima seljačke i radničke demokracije bez utjecaja kapitala (krupnog i stranog) i bez, dakako, bilo kakve diktature, a pogotovo diktature proletarijata. Prema tome, parola o jedinstvu seljačkih i radničkih interesa imala je poslužiti dokazivanju teze da radnici nemaju vlastitih klasnih interesa, kako bi to htjeli marksisti, a to je za radničku klasu značilo bezuvjetno pristajanje uz politiku Hrvatske seljačke stranke, koja je sebe i smatrala nacionalnim predstavnikom hrvatskog naroda. Stavljanje u prvi plan nacionalnih interesa, koje zastupa Hrvatska seljačka stranka, moralo je odvesti i vodilo je Hrvatski radnički savez u otupljivanje klasne borbe. To je, naime, još očitije bilo u isticanju teze da hrvatski narod ima jedinstvene interese, pa se iz toga mogao izvesti i izvodio se zaključak da radnici i poslodavci imaju iste interese kao pripadnici jedinstvenog naroda. Takve odrednice političkog programa značile su nedvosmisleni antimarksistički stav, jer su marksisti neprijatelji nacionalnog i seljačkog duha, ali i ideologije čiji je zastupnik Hrvatska seljačka stranka. Po tome su, dakle, marksisti i ideološki i politički protivnici. Politički je program uključivao i isticanje hrvatstva u prvi plan, te pripadnost radnika političkoj organizaciji — Hrvatskoj seljačkoj stranci — što je sve bilo na liniji političke mobilizacije radničke klase u Hrvatskoj oko programa stranke. Kako je politički program i bio smišljen za širenje političkih utjecaja stranke među radnicima, a kako su radnici porijeklom seljaci, jasno je da se u prvom redu računalo s okupljanjem radnika-seljaka. I s tom odrednicom političkog programa u uskoj je vezi antimarksistički, točnije antikomunistički stav: stranka je računala da ima utjecaja na selu, pa ga je htjela proširiti i na gradove i u njima na radnike-seljake (poznato je da je više od polovice radničke klase u Hrvatskoj, a i u Jugoslaviji, još uvijek u to vrijeme radnička klasa prve generacije). Kako su do tog vremena, pa i tada, druge organizacije imale jači utjecaj na radnike, a u to je vrijeme Komunistička partija u svojim sindikatima nastojala okupiti i okupljala sve vrste radnika (pogotovo one u industriji), očito je da je u tome došlo do direktne konfrontacije HSS-a i Komunističke partije.

Politički je program, dakle, smanjivao ulogu radničke klase, mada se iz njega vidi da je Hrvatska seljačka stranka upravo s pomoću toga programa nastojala steći utjecaj među radnicima. Išlo se za tim da se radnička klasa uklopi u tokove pokreta koji je HSS vodila i podvrgne tim tokovima, pogotovo kad je u Hrvatskoj stranka uglavnom preuzela vlast.

Socijalni je program iza političkog ili nacionalnog programa zaostajao i u razradi i kasnije u primjeni. Njegova suština bila je u tome da će radnici, nakon što se izbori nacionalna sloboda, dobiti od društva (i poslodavaca) ono što im društvo (i poslodavci) budu mogli i htjeli dati, i to s pomoću socijalnog zakonodavstva, radničkog zadrugarstva ili nekih drugih oblika (takvo je imalo biti Hrvatsko gospodarsko vijeće odnosno planska privreda). Tako bi se uredili odnosi između rada i kapitala i ujedno poboljšao socijalni položaj radnika (što nije razrađeno posebno nego se svodilo na parolu o »životu dostojnom čovjeka«). Socijalno zakonodavstvo osiguralo bi prvenstveno povoljniji položaj Hrvatskom radničkom savezu na račun drugih sindikalnih organizacija — taj bi savez trebalo da dobije osigurano mjesto u radničkim komorama, burzama rada i drugim ustanovama za zaštitu radničkih interesa. Razumljivo je da socijalni program nije bio razrađivan jer je »socijalna pravda« morala služiti kao sredstvo obećanja, a obećanje što je maglovitije to manje obvezuje a više dopušta različita tumačenja. I tako nerazrađeni socijalni program svjedoči o tome da je HSS-u najviše bilo stalo do političke mobilizacije radnika oko svog programa.

Ekonomski je program također izvirao iz političkog, a bio je povezan i sa socijalnim, što znači da radnici prije svega moraju misliti na političke implikacije — na borbu za nacionalnu slobodu Hrvatske pod vodstvom HSS-a i sve što je iz toga proizlazilo (kako je to već razrađeno u prikazu političkog programa) i na ostvarenje socijalnog programa za cijelo hrvatsko društvo (po kojem bi oni dobili minimalna prava). Već samim tim je ekonomski program dolazio u drugi plan — iako se na njegovoj provedbi inzistiralo zbog drugih sindikalnih organizacija koje su ga također imale i rješavale mnogo radikalnije od Hrvatske seljačke stranke, odnosno Hrvatskog radničkog saveza. Po ekonomskom programu Hrvatske seljačke stranke glavna grana hrvatske privrede imala je biti seljačka poljoprivreda, pa je jasno da su radnici mogli i po programu dobiti samo poboljšanje radnih i materijalnih uvjeta što bi bio i pokušaj sprečavanja da seljaci postanu radnici. No, kako su druge sindikalne organizacije, prvenstveno Ujedinjeni radnički savez pod vodstvom komunista, vodile u to vrijeme vrlo uspješne tarifne i štrajkaške akcije i sama se HSS, posredstvom HRS-a, dakako, angažirala na isticanju posebnih ekonomskih radničkih interesa zahtjevima za povećanjem nadnica putem kolektivnih ugovora, suzbijanja nezaposlenosti, osiguranja boljih radnih uvjeta, skraćivanja radnog vremena, zakonskog određivanja minimalnih nadnica, penzionog osiguranja u starosti i iznemoglosti, osiguranja u slučaju smrti itd. Po tome se zahtjevi radničke politike HSS-a nisu razlikovali od zahtjeva drugih sindikalnih organizacija, ali je ta politika imala sasvim drugačiju idejnu podlogu nego one: zbog toga je ekonomski program i u toj etapi bio minimalni program uvjetovan političkim i socijalnim programom. Sama provedba ekonomskog programa još je više ograničavala ekonomske zahtjeve radničke klase jer ako je radnik prvenstveno morao voditi računa o nacionalnim zahtjevima, o jedinstvu narodnih interesa i u interesu tog jedinstva prihvatiti suradnju s poslodavcima odnosno zakonsko, mirno, utvrđivanje svojih prava, nije ni mogao biti radikalno u zahtjevima za ostvarenje ekonomskih zahtjeva. To je, doduše, i bio cilj i svrha radničke politike Hrvatske seljačke stranke, ali je praksa ipak bila nešto drugačija.

I kulturni je program morao služiti nacionalnom oslobođenju, pa je već po tome očigledno da je bio prvenstveno namijenjen nacionalnom prosvjećivanju hrvatskih radnika u smislu HSS-ovske politike. Ni taj program nije zbog prioriteta političkog programa bio posebno razrađivan, a iz njegovih odrednica se vidi da se kulturni program imao podrediti zahtjevima za nacionalnu slobodu i uređenje društva na temeljima HSS-ovske socijalne pravde. »Prosvjećivanju« radnika služio je list *Hrvatski radnik*, predavanja prosvjetne sekcije i škole za radnike (nakon uspostave Banovine Hrvatske).⁷

Programatske odrednice radničke politike Hrvatske seljačke stranke u drugoj etapi imale su sličnosti s programom za radnike do 1929. godine i očitovale su se u političkoj opredijeljenosti za Hrvatsku seljačku stranku (s tim što je nakon 1935. godine to bio sasvim nedvosmislen zahtjev), u antimarksističkoj, antikomunističkoj orijentaciji (koja je također u drugoj etapi bila beskompromisnija i jače naglašena), u zahtjevima za poboljšanje položaja radnika (s tim što se u drugoj etapi na tome više radilo). No postojale su i razlike: druga etapa nije samo viši stupanj radničke politike, i to prije svega programatskih koncepcija — ona je i vrijeme kada Hrvatska seljačka stranka vodi borbu za utjecaj na radničku klasu kako bi je odvušla od komunističkih utjecaja. U toj borbi ona se služi svim sredstvima: i metodom uvjeravanja — politička mobilizacija, i metodama prisile (posljednje će doći naročito do izražaja nakon uspostave Banovine Hrvatske). Težište i svrha njezine politike su u kanaliziranju radničkih akcija u tokove koje je odredila svojim programatskim koncepcijama, ali budući da se direktno konfrontirala s Komunističkom partijom i njezinim sindikatima, Hrvatska seljačka stranka se mnogo angažirala i na poboljšanju položaja radničke klase, i to prije svega ekonomskog.

Zbog toga se u primjeni programatskih koncepcija iz političkog, socijalnog, ekonomskog i kulturnog programa, u praksi najviše pažnje posvećuje političkoj mobilizaciji radnika i posebno vođenju ekonomskih akcija. Kako je u tome štrajk krajnje sredstvo razumljivo je da se Hrvatski radnički savez, kao instrument te politike, više angažirao u vođenju tarifnih akcija nego štrajkaških i da se u svemu pridržavao zakonskih odredbi (što je bilo posebno izraženo nakon jeseni 1939. godine).

Politička mobilizacija radnika u Hrvatskoj i izvan nje počinje veoma opsežnom akcijom nakon petomajskih izbora 1935. godine i očituje se u nizu organiziranih skupština, bilo HRS-a, bilo same stranke, na kojima se govori o radnicima u okviru HSS-ovske politike. Takav oblik političke mobilizacije održao se sve do kraja te etape. Na tim skupštinama ne samo što se govorilo u duhu iznesenih koncepcija nego su bile i tako organizirane da su i raznovrsnim simbolima (npr. zastave, trobojnice) upućivale na to da se prisutni identificiraju s programom HSS-a. Istom su cilju služili i mitovi o Matiji Gupcu, Stjepanu i Antunu Radiću i drugima; sistematski se razvijao i mit o V. Mačeku, kao i o predsjedniku Hrvatskog radničkog saveza Ivanu Peštaju (pogotovo nakon njegove smrti). Mnogi članci u

⁷ U obradi programa radničke politike Hrvatske seljačke stranke u to vrijeme uzeti su u obzir listovi *Hrvatski radnik* (ponovo počeo izlaziti 1936), *Hrvatski dnevnik* (1936—1941), brošura *A. H. Zarkovića* (Heusinger Alfons), Hrvatski radnički i namještenički pokret, Zagreb 1938; od arhivskih materijala neki dokumenti u IHRPH u fondu HRS, te u nekim zbirkama.

listu *Hrvatski radnik* služili su istoj svrsi. Jednom riječju — političkoj mobilizaciji radnika za program Hrvatske seljačke stranke služila je i propaganda i konkretne akcije.

Konkretne akcije bile su najčešće vođenje tarifnih i štrajkaških pokreta, čime se, dakle, ostvarivao ekonomski program. Budući da je taj program imao izvore u političkom, jasno je da su se i u tim akcijama politički mobilizirali radnici za program Hrvatske seljačke stranke, a protiv (u prvom redu) komunističke orijentacije. U tarifnim i štrajkaškim pokretima najizrazitije i najoštrije je dolazilo do konfrontacije s komunističkom ideologijom i praksom. U to se vrijeme Komunistička partija posredstvom sindikata — Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (u kojem je na području sjeverne Hrvatske od proljeća 1936, a u Dalmaciji od ljeta 1937. godine dominantna idejna i politička snaga ne samo u podružnicama nego i u glavnim forumima) — vrlo mnogo angažirala na vođenju klasne borbe organiziranjem tarifnih i štrajkaških akcija i drugih oblika takve aktivnosti, uvijek u skladu s političkim zahtjevima radnika — od slobode sindikalnog organiziranja do stjecanja političkog utjecaja u društvu. Time je okupljala znatan dio radničke klase u Hrvatskoj, i to ne samo svojih članova, ili članova Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza, nego i neorganiziranih radnika (što su pokazivali i izbori za radničke povjerenike i izbori povjereništava Radničke komore u Zagrebu i Splitu kad su u te organe često birani ljudi s komunističke liste). Što se više primicao kraj toga razdoblja, KP je u sindikatima imala sve jaču legalnu bazu za djelovanje, pa je tim putem vodila i nekoliko sasvim političkih akcija, npr. prvomajske demonstracije 1940. godine u Zagrebu, generalni štrajkovi u Splitu i okolici također te godine, niz protestnih skupština protiv skupoće u Bjelovaru, Varaždinu, Slavonskoj Požezi itd.

Sindikalni oblici aktivnosti, osobito tarifne i štrajkaške akcije i biranje radničkih povjerenika, služili su Hrvatskoj seljačkoj stranci i za borbu s ostacima socijalističkih snaga (uglavnom na početku toga razdoblja — s Općim radničkim savezom i Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom), ali i s režimskom sindikalnom organizacijom — Jugoslovenskim radničkim savezom (sindikatom koji je osnovan i djelovao je pod patronatom Jugoslovenske radikalne zajednice). S prvima su dolazili u sukob na temelju ocjena da su oni agenti beogradskog režima i zbog toga što su na početku toga razdoblja, dakle u prvoj fazi te etape, još imali neke pozicije među radnicima u Slavoniji, Gorskom kotaru i nekim mjestima u drugim regijama, naročito u industriji drveta. Jugoslovenski radnički savez, iako je u Hrvatskoj imao pozicije uglavnom u državnim poduzećima, bio je režimska organizacija, pa je to bio najveći razlog sukoba — dakle više politički nego ideološki.

U tarifnim i štrajkaškim akcijama najlakše se i najbrže stjecao utjecaj na radnike (pogotovo ako su bili uspješni), pa se, dakako, njima služila i Hrvatska seljačka stranka posredstvom Hrvatskog radničkog saveza. No, njihovo organiziranje i uspjeh ovisili su o općoj ekonomskoj i političkoj situaciji, pa su bile teško izvodive u vrijeme ekonomske krize ili stagnacije i u vrijeme pritiska režima. Zato je i Hrvatski radnički savez organizirao više takvih akcija u vrijeme privrednog uspona, i to najviše u 1936. godini (kad je zabilježeno najviše tarifnih i štrajkaških akcija uopće u razdoblju između dva rata u Jugoslaviji). Nakon uspostave Banovine

Hrvatske, HRS je, kao dio HSS-ovskih organizacija, više-manje služio za kočenje takvih akcija, jer se njegovim posredstvom nastoje za mnoge struke radnika sklopiti kolektivni ugovori koji su, uglavnom, onemogućavali štrajk (bili su pojačani Uredbom o rješenu radnih sporova iz svibnja 1940. godine). U tim je akcijama (prije svega štrajkovima) dolazila do izražaja politička borba za radnike, a protiv marksističkih, prije svega komunističkih utjecaja, ali su one pokretane i vodene uglavnom zbog ekonomskih razloga. Politička borba, dakako, umanjivala je mogućnosti uspjeha jer je razjedinjavala radnike umjesto da se jedinstveno odupru nastupu kapitala, ali je ipak u mnogim i tarifnim i štrajkaškim akcijama Hrvatski radnički savez postigao bolje radne i materijalne uvjete od onih koji su prije bili u pojedinoj tvornici ili poduzeću. Prema tome, primjena ekonomskog programa Hrvatske seljačke stranke, iako je bila uvjetovana njezinim političkim programom, što je značilo u praksi borbu s komunističkim i drugim snagama i pregovore, te suradnju s poslodavcima, ipak je donosila određene pozitivne rezultate u svakodnevnoj sindikalnoj praksi, tj. u mnogo slučajeva poboljšani su radni uvjeti ili povećane nadnice. Opća usmjerenost Hrvatskog radničkog saveza, odnosno radničke politike Hrvatske seljačke stranke, u toj drugoj etapi, dakle i u prvoj i u drugoj njezinoj fazi, pokazivala je da su i ti rezultati dio usklađivanja odnosa između rada i kapitala po receptu stranke.

Jedan od specifičnih oblika primjene HSS-ovske radničke politike bilo je i organiziranje zimske pomoći. Iako se ta mjera mogla činiti privremenom, odnosno jednim od sredstava za postizanje cilja, potpuno je pokazivala što poslodavci i Hrvatska seljačka stranka mogu i žele dati radnicima. Zimska pomoć organizirana je u zimskim mjesecima već prije jeseni 1939. godine, a nije bila samo izraz solidarnosti zaposlenih radnika prema nezaposlenima nego su u njoj sudjelovali i poslodavci. Po efikasnosti je imala minimalne rezultate, iako je bila propagirana ne samo u *Hrvatskom radniku* nego i *Hrvatskom dnevniku* i drugim HSS-ovskim glasilima.

Relativno intenzivnu aktivnost Hrvatski je radnički savez razvio u postavljanju zahtjeva za donošenje i razradu socijalnog zakonodavstva, pa je u tome čak bio i u pojedinim trenucima vrlo glasan i oštar. I to je bio dio ekonomskog i socijalnog programa, što upućuje na zaključak da se radnička politika Hrvatske seljačke stranke umnogome svodila na propagandu, dakle na mobilizaciju za tu politiku.

Sve to vrijedi za cijelu tu etapu, s tim što je nakon jeseni 1939. godine mobilizatorski značaj te politike zamijenjen zakonskim donošenjem mnogih odredbi iz domene radničke politike (spomenuta Uredba o rješenu radnih sporova, Uredba o minimalnim nadnicama iz rujna 1940. Naredba obrazovanju i poslovanju radnih sudova iz 1940. itd.). Doduše, te uredbe odnosile su se na cijelu Jugoslaviju, pa, dakle, nisu samo izraz posebnosti djelovanja Hrvatske seljačke stranke, ali je ona, bez sumnje, imala u njihovu donošenju velikog utjecaja. Provođenje tih uredbi u praksi i to što ih je bezuvjetno prihvatio Hrvatski radnički savez jasno su pokazali orijentaciju Hrvatske seljačke stranke na kanaliziranje radničkih akcija i na otupljivanje klasne borbe.

To se vidjelo i po primjeni ekonomskog programa i po primjeni socijalnog programa u to doba. Naime, od jeseni 1939. godine Hrvatski radnički

savez sve se manje angažira u vođenju štrajkaških akcija, pogotovo njegovo vodstvo (pojedine su podružnice i dalje u tome aktivne, ali to je odraz procesa diferencijacije u savezu u koji — posebno u Dalmaciji — ulaze komunisti). U to je vrijeme taj savez glavni organizator (uz preporuku i podršku organa vlasti) sklapanja kolektivnih ugovora za cijele industrijske grane koji su imali spriječiti organiziranje radnika u komunističke sindikate (za tekstilce je takav ugovor sklopljen u lipnju 1940. za mesnu industriju u prosincu 1940. zatim iste godine za bolničko osoblje; pokušalo se i sa sklapanjem ugovora za radnike u šumskoj industriji i za hotelsko-gostiteljsko osoblje).

Socijalni se program, kako je već istaknuto, nije do jeseni 1939. godine ni pokušao primjenjivati. Od toga vremena postoje mogućnosti za takvu djelatnost (koje su i zakonski određene, npr. Uredbom o prijenosu poslova socijalne politike i narodnog zdravlja s države na Banovinu Hrvatsku), ali Hrvatskoj seljačkoj stranci očito nije do toga stalo, odnosno nije joj do toga u smislu obećanog rješenja socijalnih pitanja. Jedino je iz te domene urađeno to da su radničke komore u Zagrebu i Splitu pripale po odredbi zakona Hrvatskom radničkom savezu, a ban Banovine Hrvatske dobio je nadzor nad upravama za posredovanje rada i propisao djelovanje Odjela za socijalnu politiku (dakako u skladu s HSS-ovskim programatskim koncepcijama).

U toj drugoj fazi te etape, dakle nakon jeseni 1939. u praksi je još više izražena antimarksistička orijentacija radničke politike Hrvatske seljačke stranke, npr. HRS je zakonskim uredbama dobio u svoje ruke radničke komore, a onemogućavalo se djelovanje komunistički orijentiranih sindikata i svaka komunistička akcija (ili sklapanjem kolektivnih ugovora za članove HRS-a ili izravnom intervencijom organa vlasti). Posredstvom Hrvatskog radničkog saveza pripremala se i konačna zabrana komunističkog rada u sindikatima (taj je proces istovremen za cijelu Jugoslaviju), pa je do toga potkraj 1940. godine i došlo. Hrvatska je seljačka stranka u tom smislu sinhronizirala svoju aktivnost s aktivnošću režima u Jugoslaviji, pa i to upućuje na njezine namjere da obračuna s komunističkim tendencijama.⁸

Spomenute su samo glavne programatske odrednice i djelatnost Hrvatske seljačke stranke iz domene radničke politike u toj drugoj etapi. Postavlja se pitanje kakve su posljedice bile za sindikalni pokret i za radničku klasu uopće. Pojavom obnovljenog Hrvatskog radničkog saveza i njegovim prodiranjem među radnike došlo je do jake polarizacije u sindikalnom pokretu u Hrvatskoj, i to na komunistički u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (bez obzira što to od početka ovog razdoblja

⁸ Za djelatnost HRS-a, odnosno provođenje radničke politike HSS-a, podaci su u listovima spomenutim u bilj. 7, te listovima *Radnik* (1936—1938), *Glas* (1939—1940), *Radnički tjednik* (1940—1941) — koje su izdavali komunisti; zatim u socijalističkoj štampi: *Radničke novine* (1926—1936) i *Slobodna riječ* (1936—1940). Osim u fondu HRS, podaci o djelatnosti te organizacije nalaze se i u fondu Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije, Savez industrijsko-zanatskih radnika, Savez tekstilno-odjevnih radnika, Savez drvodjeljskih radnika — sve u IHRPH. Podaci o HRS-u čuvaju se i u Arhivu Hrvatske u fondu Savska banovina i Banovina Hrvatska — izvještaji organa vlasti o pojedinim štrajkovima ili skupštinama HRS-a. Ovdje su spomenuti najvažniji izvori za djelatnost HRS-a, odnosno za provođenje radničke politike HSS-a 1935—1941.

i nije bilo sasvim tako) i na HSS-ovski u HRS-u. To bi značilo da je Hrvatska seljačka stranka ipak uspjela okupiti relativno širok krug radnika za svoju radničku politiku (ovdje se ne iznose brojevi jer su nepouzdana): širina HSS-ovskih utjecaja nije nikad nadmašivala komunističke nego je HSS samo posredstvom HRS-a razvila vrlo opsežnu djelatnost na okupljanju radnika, pa je tako širila svoj utjecaj na njih. Hrvatska seljačka stranka svojom je politikom uspjela produbiti nejedinstvenost i rascjepkanost sindikalnog pokreta u Hrvatskoj (ali su to bile njegove značajke i prije toga vremena). U mnogim akcijama ona je oslabila udarnu snagu radničke klase u cjelini, ali ipak nije uspjela kanalizirati radničke akcije u svoje okvire. Razlozi tome su u snazi komunističkih utjecaja i u samoj radničkoj politici te stranke — u njezinim programatskim koncepcijama i praksi. Suština programatskih koncepcija radničke politike Hrvatske seljačke stranke i u toj etapi bila je antiradnička, bez obzira na to što je zahtijevala i često postigla poboljšanje položaja radnika. Podređivanje interesa radničke klase prioritetnijim — političkim (nacionalnim) interesima, s posljedicom koja je išla za uspostavljanjem jedinstva interesa rada i kapitala, bez obzira na to kako je to bilo izloženo radnicima — značilo je samo da je radnička klasa u programu koji je nudila Hrvatska seljačka stranka onaj dio društva koji treba pod svaku cijenu oslabiti i obuzdati. Uz to treba, svakako, oslabiti i, štoviše, uništiti marksističke utjecaje, što je značilo komunističke, ne samo zato što je Komunistička partija izravan ideološki i politički protivnik stranke nego i ona snaga koja bi mogla — i koja to čini — revolucionirati radničku klasu — a taj je proces bio prijetnja i društvenom poretku i samoj stranci. Zato je u borbi za utjecaj na radnike i izbila svom žestinom borba s komunistima i njihovom ideologijom, i to baš u razdoblju 1935—1941. godine, kad je Komunistička partija u Hrvatskoj postajala sve značajnija društvena snaga.

SUMMARY

The worker policy of the Croatian Peasant Party, i. e. Croatian Republican Peasant Party, had been so institutioned that its ability came to life through its own instrument of activity — The Croatian Workers' Association. The Association worked, from almost the very beginning of its founding in 1921 until the fall of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, under the ideological and political leadership of the Croatian (Republican) Peasant Party. That is why article is studying the worker policy of this more or less strongest opposition party of that-time Croatia through the program and activity of the Croatian Workers' Association (CWA) itself.

The policy of the CPP could be understood better if divided in two different stages of activities: the first one starting with the very foundation of the Croatian Workers' Association until 1929, the other one beginning with the renewed strenght of activities of CPP organizations after the elections of 5th May 1935 until the fall of Kingdom of Yugoslavia in 1941. Both stages were clearly defined by the general political and social situation of CPP as well as by the situation inside syndicalist movement. Owing to these general circumstances one could even set down two subdivisions in each one

of the stages. The very first subdivision is marked by the Croatian Republican Peasant Party increasingly interested in workers and limiting the program and activities of CWA in accordance to its own standard ideas on the creation of the peaceful peasant republic; this implies the fact that the workers were given the place in the envisaged future society as well as the confirmation that they had definitely become an important factor of the society. The anti-marxist viewpoint had already been decided on and had remained unchanged all through to the end of the activity of CWA under leadership of CPP; it was only stronglier and more un-compromisingly marked after that first subdivision period. The second subdivision period started with 1924 and went through 1925 and was marked by the anti-marxist standpoint: that the workers should accept the policy of CPP, i. e., that in the structure of the peasant state they would have to take up the place strictly defined by the party itself. But really, the worker policy of the CPP during that subdivision period was directed to the idea that the worker interests should be always submitted to the interests of the bearer of the policy, i. e. the party itself, and to the intentions of the party to put the workers off from the marxist, communist influences.

During the first and the second subdivision of the second stage (the first lasting until 1935 up to the founding of the "Banovina" — governed by Ban — Croatia in autumn of 1939, the other from that time onwards till 1941), the worker policy was showing more and more anti-marxist, anti-communist tendencies, and it was revealing, without any doubt, the idea that the workers should have no class interests whatsoever, meaning neither the political nor the social ones, but should therefore accept the policy of the CPP. The basic statement lay on the fact that the fight of the workers for better working and material conditions (the party recognized only certain economic interests) should proceed in the view of the cooperation with the capital, i. e. the party was stating, for its own interests, that the employers and the employees have the same interests. Thus considered, the worker policy of CPP showed to be an anti-worker one really — the party tried to submit the interests of the worker to the interests of the bourgeois class (and that was coming out ever more clearly during the second subdivision of this stage). Those were surely the reasons why the Croatian Workers' Association, the instrument of such a policy, could not fight successfully the communist influence on the workers nor could it drive the activities of the worker class in the direction required by the CPP.